

Pilot stijkamer Hofkeshuis

Verslag van de pilot-behandelingen van het behang en geschilderde interieurafwerking, Almelo, 28-30 maart 2017.

Initiatief:
Stichting Hofkeshuis

Opdrachtgever:
Dhr. H. Niers, eigenaar

Begeleidingsgroep:
Dhr. H. Niers
Gemeente Almelo, Dhr. R.B.J. Maathuis
Provincie Overijssel, Mw. F.B. Bonekamp, Mw. H. Melissen
Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Mw. M.A. Kok, Mw. B. Crijns
Stichting Hofkeshuis, Dhr. H. Isendoorn, Dhr. M. Snijders

Uitgevoerd door SRAL:
Mw. C. Junge
Dhr. S. Lenaerts
Dhr. J. van Och
Mw. A.M. Rupert
Dhr. N.H. van der Woude (rapportage)

Voorwoord

In de periode van 27 tot en met 31 maart 2017 zijn in de stijkamer van het Hofkeshuis drie pilot-behandelingen uitgevoerd. Deze zijn onderdeel van het plan van aanpak zoals dat is geformuleerd in het behandelplan (VIII, p.9) opgesteld door de SRAL in 2015. De resultaten van de pilot is op 11 mei 2017 gepresenteerd en besproken met de begeleidingsgroep. De bevindingen zijn in onderliggende, beknopte rapportage vastgelegd.

Graag willen wij de leden van de begeleidingsgroep danken voor de inhoudelijke en financiële ondersteuning en de grote mate van betrokkenheid bij de instandhouding van de unieke stijkamer in het Rijksmonument. In het bijzonder zijn wij de Stichting Hofkeshuis, als initiatiefnemer en de eigenaar de heer Hans Niers, dank verschuldigd voor de prettige en enthousiaste samenwerking in de uitvoering.

Daarnaast willen wij ook de bewoners van het pand, de familie Hoving, bedanken voor de gastvrijheid en goede zorg tijdens de uitvoering van de soms storende werkzaamheden in hun bovenwoning.

Pilot in uitvoering, actiefoto's met de fish-eye lens genomen; vlnr: naar het westen, noordwesten, oosten.

Inleiding

De pilot is de eerste stap in de drie-fasen-strategie zoals dat uiteengezet is in het bovengenoemde "Advies plan van aanpak en behandelvoorstel". Hierin wordt de pilot beschreven als "een vooruitgeschoven stuk van de behandeling dat bedoeld is om meer zicht te krijgen op de behandeling en de beoogde resultaten. Het moet niet als proefbehandeling worden opgevat, maar eerder als een afstemmoment waarbij ook de reikwijdte van de behandeling kan worden bepaald".

De pilot van het behang was gericht op het vinden van een methode waarbij de verflaag geconsolideerd wordt en een reiniging, met eventuele vernisafname of vernisreductie, verantwoord uitgevoerd kan worden. Hierbij was als uitgangspunt gesteld dat sleetsheid van de verouderde en gecraqueleerde verflagen als historische patina wordt geaccepteerd. Tevens is gekeken naar de mogelijkheid storende overschilderingen te verwijderen. En er is een gat hersteld in de linnen drager om te beoordelen of dat in situ kan gebeuren. De pilot van de kamerbetimmering beoogde een duidelijker beeld te geven van de oorspronkelijke decoratieve afwerking. Hiertoe was het noodzakelijk een groter oppervlak van de houtimitatie zorgvuldig vrij te leggen waardoor de geschilderde opbouw en het karakter van de houting nagebootst kan worden bij een reconstructie.

De pilot van het stucwerk heeft tot doel gehad om te onderzoeken of de overschilderingen op een verantwoorde wijze te verwijderen zijn. Hierbij is vooral ook gekeken naar de laagopbouw, welke kleurverschillen en vervuilingsslagen er te onderscheiden zijn. Daarnaast is geprobeerd om de detaillering van een veronderstelde marmerimitatie zo gaaf mogelijk vrij te leggen.

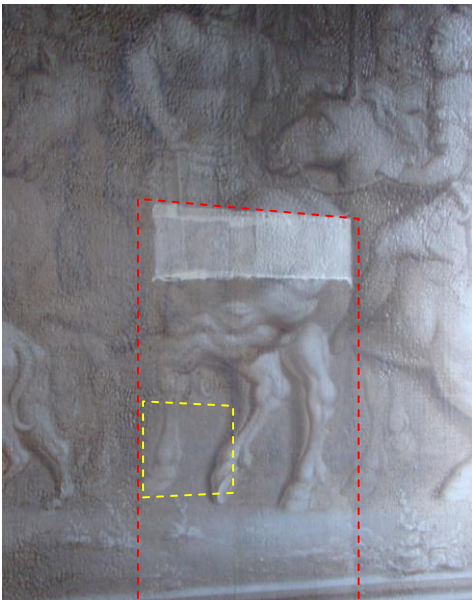
In het verslag worden eerst de resultaten van de pilot-behandelingen samengevat en vervolgens worden de verschillende werkzaamheden puntsgewijs beschreven. De bevindingen kunnen worden gebruikt voor het opstellen van de verschillende behandelvoorstellen. In de conclusie worden daarvoor enkele aanbevelingen gedaan.

Samenvatting van de resultaten

Behangsels

De pilot van de behangsels heeft waardevolle informatie opgeleverd omtrent de gevoeligheid van de linnen wandbespanningen voor vocht en de uitgebreide behandeling die gevolgd moet worden om de verflagen te consolideren en te fixeren met de textiele drager. Een stapsgewijze methode waarbij een combinatie van handelingen met verschillende consolidanten wordt toegepast zorgt voor een herstel van de hechting van de verflagen onderling en die met de drager. Het doek reageert alleen plaatselijk op de behandeling met vocht en is vrij snel na droging al weer op spanning.

Met deze conserverende behandelingsmethode wordt al een gedeelte van de gedegenereerde vernis verwijderd. Bovendien wordt door de consolidatie de drager minder gevoelig voor vocht en indringing van oplosmiddelen. Reiniging van het vervuilde oppervlak is na het terugleggen en fixeren van de opstaande verf mogelijk. En ook het afnemen of reduceren van de ongelijkmatig opgebrachte vernis kan zonder doorslag naar de drager worden uitgevoerd met de door SRAL ontwikkelde gel-tissue techniek.

rood: testlocatie tijdens en na consolidatie

idem, detail (geel), opstaande verf schollen zijn gevlakt mbv Japans papier

Het verwijderen van de meest storende overschilderingen levert geen grote problemen op als deze op de vernis zijn aangebracht. Dit zijn vooral de ingrepen die door Truus Lammertink gedaan zijn in de tweede helft van de vorige eeuw. Er zijn echter ook kleinere ingrepen, zoals oudere retouches en bijgewerkte schadeplekken, die minder opvallen en in een redelijke tot goede staat verkeren. Deze kunnen gehandhaafd worden en bij verkleuring eventueel bijgewerkt worden.

De pilot heeft aangetoond dat een behandeling van het behang in situ uitvoerbaar is. Ook het dichtmaken van gaten en scheuren is te realiseren zonder dat het van de wanden gehaald moet worden. Een groot gat aan de onderzijde van de oostelijke wandbespanning is hersteld met een polyester doek dat aan de achterzijde van het linnen is bevestigd. Het is vervolgens verlijmd met een inzetstuk van het zelfde materiaal. Met vulmateriaal is de lacune op het niveau van de schildering gebracht en in de omgevingskleur ingeschilderd. Deze is in een modern, stabiel verfsysteem uitgevoerd en zal mogelijk na droging nog gecorrigeerd moeten worden.

Kamerbetimmering

Om een beter beeld te krijgen van de oorspronkelijke, roodbruine, veronderstelde houtimitatie op de betimmering is een groter vlak van deze geschilderde afwerking met behulp van een stereo-microscopie mechanisch blootgelegd. Uit eerder onderzoek was gebleken dat er geen andere methode is om de later aangebrachte verflagen te verwijderen. Dit zeer arbeidsintensieve werk heeft een overtuigend beeld opgeleverd van de houtimitatie op het paneel. Hiervan is duidelijk de aftekening van een geschilderde spiegel te zien in de lijnvoering en het kleurverloop. De roodbruine kleur heeft door de glanzende vernis een diepe typische mahoniehouten uitstraling.

Het vermoeden dat het schilderwerk niet in een monochrome kleurstelling was afgewerkt was eerder bevestigd bij het recente kleurhistorisch onderzoek. Er is toen een houtnerf-tekening op de biezen en stootrand herkend. Het was echter van groot belang om de houtimitatie definitief te kunnen identificeren. Hiermee kan nu een duidelijker voorstelling gemaakt worden hoe de houting is uitgevoerd en hoe deze in kleurverloop aansluit bij de behangsels. Op basis van deze aanvullende beeldinformatie kan naast de materiaaltechnische gegevens een verantwoorde reconstructie worden gemaakt.

geschilderde betimmering: mahoniehout imitatie

schouwboezem: lichtgekleurde verflagen

Stucwerk schouw en plafond

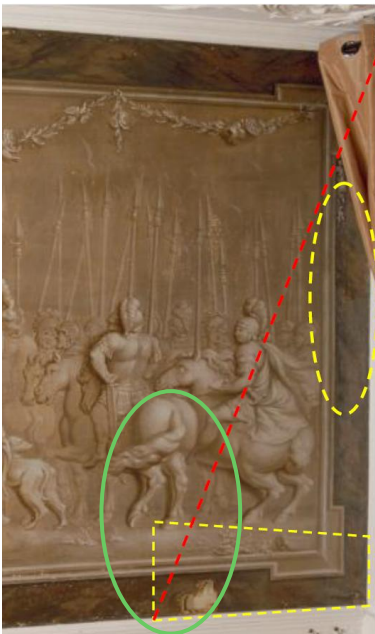
De laagopbouw en de originele afwerking van het stucwerk is op twee plaatsen nader onderzocht: op de schouwboezem, bij een bestaande onderzoekslocatie, en op het plafond boven de oostwand bij de deur. Het bleek het zeer lastig, zo niet onmogelijk de alle lagen te herkennen en van elkaar te scheiden. Bij de schouwboezem is de stereo-microscopie ingezet om herkenbare fasen zoals vervuilde en of gekleurde verflagen zo goed en groot mogelijk bloot te leggen. Hoewel lagen met een onderscheidbare grijszweem en geelzweem zijn aangetroffen kan daar vooralsnog geen verdere duiding aan gegeven worden. Hiervoor moet op meerder plaatsen vensters in het verflagenpakket worden gemaakt tot op de oorspronkelijke afwerklaag.

Op het plafond zijn enkele zeer licht getinte lagen aangetroffen maar geen decoratieve afwerking of (resten) van vergulding. Microscopische analyse van een verfmonster bevestigde het vermoeden dat zeer waarschijnlijk een groot deel van het pakket witsellagen ontbreekt. Mogelijk is dat in de 20ste eeuw verwijderd door het afwassen van de oudere kalklagen.

Beschrijving van de werkzaamheden

Beschilderd behang

De locatie, omvang en uitvoering van de behang-pilot is van te voren in overleg met de begeleidingsgroep besproken. Hoewel aanvankelijk de rechter onderhoek van de oostelijke wandbespanning zou worden losgenomen is na een voorbereidende testdag (16 februari 2017) daar toch vanaf gezien. Op basis van de resultaten van toen uitgevoerde consolidatietesten is besloten dat het niet noodzakelijk is het behang plaatselijk los te nemen. In plaats daarvan is na overleg drie kleiner locaties in de noord-westhoek van de kamer genomen om verschillen in conditie en behandeling te kunnen vaststellen.

oostwand, pilot behang

idem, behandellocaties: groene zones

idem, resp. west- en noordwand

Locaties pilot-behandeling behang (zie bovenstaande afbeeldingen):

- oostwand, ca. 75 cm. hoog x 50 cm. breed, 1,5-2 m. vanaf rechter zijkant, boven lambrisering,
- westwand, ca. 15 cm. hoog x 20 cm. breed, rechter zijkant (halfhoog, bij speerpunt),
- westwand, idem, rechterzijkant, 50 cm. boven lambrisering (achter lampkap),
- noordwand, ca. 20 cm. hoog x 7 cm. breed, 1 m. vanaf linker zijkant, 30-40 cm. boven lambrisering.

De volgende werkzaamheden zijn verricht :

Oppervlaktereiniging (tijdsraming ca. 1m² pp/dag)

- voorzichtige droge oppervlaktereiniging van aanhangend stof,
- lichtvochtige oppervlaktereiniging met Klucel G (2%) en tri-natriumcitraat (1%) in gedemineraliseerd water,
- nareinigen met gedemineraliseerd water;

Consolidatie (tijdsraming ca. 0,5 m² pp/dag)

- 1ste consolidatie met steurlijm in gedemineraliseerd water (4%),
- 2de consolidatie met gelatine in gedemineraliseerd water (2%),
- 3de consolidatie Klucel G in gedemineraliseerd water (4%).

Vernisafname/-reductie (tijdsraming ca. 1 m² pp/dag)

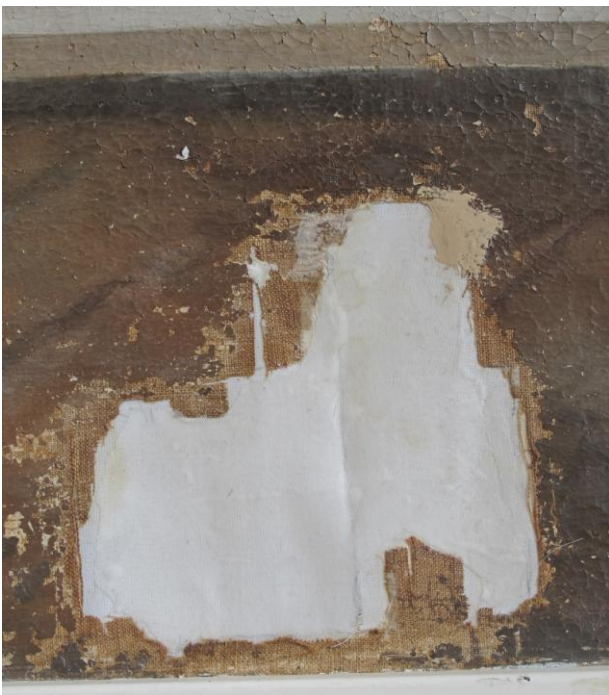
- gedeelte wordt verwijderd bij consolideren en reinigen
- ethanol in Klucel G (4%)
- evt. nareinigen vernis met ethanol;

Herstellen van gaten (tijdsraming ntb)

- consolideren van randen met steurlijm (4%),
- aanbrengen van polyester (patch) met mengsel van PVAc (polyvinylacetaat) en Klucel G (4%) in gedemineraliseerd water (aandeel PVAc op treksterkte aanpassen),
- aanbrengen van polyester op maat (insert), idem,
- na droging en herstel van spanning, evt. aanpassen ploovorming,
- aanbrengen vulmateriaal (Modostuc, in laagjes op niveau brengen, evt. afwerken met textuur);

Herstellen van schildering (tijdsraming ntb)

- acrylverf (Golden Acrylics).

herstel van het gat in het linnen met polyester doek

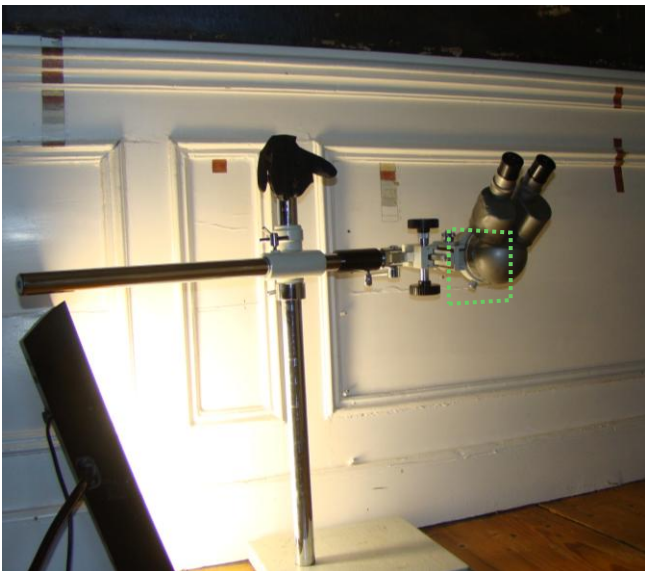
dichtzetten van de lacune met voorgekleurd vulmateriaal

Kamerbetimmering

Het vooronderzoek had al aangetoond dat de kamerbetimmering een nog een bijzondere en bijna volledig bewaard gebleven, geschilderde afwerking heeft. De originele decoratieve afwerking bestaat uit een diepe roodbruin glanzende schildering en een bladvergulde profilering van de randlijst rond de panelen van de lambrisering. Uit het stratigrafisch en materiaaltechnisch vooronderzoek was gebleken dat de roodbruine afwerking als een houtimitatie kan worden geïnterpreteerd. Het vrijleggen van deze oorspronkelijke verflaag is echter een probleem.

Verflagen die over de originele afwerking zijn geschilderd zijn moeilijk te verwijderen omdat ze zeer goed gehecht zijn met de onderliggende verflagen. Deze loodwithoudende verven zijn giftig, waardoor het gedeeltelijk afschuren geen optie is. Er zijn testen met oplosmiddelen gedaan om te kijken of een chemische verweking, eventueel in combinatie met warmte en mechanische afpeltechnieken, een verantwoorde methode kan opleveren. De testen hebben helaas geen beter werkbaar en/of meer verantwoord resultaat opgeleverd. De cruciale vernislaag van de oorspronkelijke houtimitatie is hierbij de zwakke schake, l dat zowel thermisch, chemisch als mechanisch gevoelig is, aangetast wordt en beschadigd raakt.

In overleg met de begeleidingsgroep is gekozen om een groter venster te maken van de oorspronkelijke houtimitatie. Het middelste paneel in de lambrisering van de noordwand was hiervoor de meest voor de hand liggende locatie, omdat daar ook de twee kleurhistorische onderzoeken zijn verricht. Vanuit een bestaande beschadiging is met scalpelmessjes, hoofdloep en stereo-microscopie het venster met de houtimitatie blootgelegd. De locatie van het venster aan de linkerzijde van het paneel was een van te voren beredeneerde keuze door de onderzoeker. Een decoratieschilder zal zeer waarschijnlijk op die plaats een meer decoratief element schilderen, dat kenmerkend is voor een bepaalde houtsoort zoals het kleurverloop of tekening van houtspiegels, nerven en jaarringen. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn, waardoor de hypothese van een 18de eeuwse mahoniehouten decoratieschildering bevestigd is.

noordwand, lambrisering met onderzoeklocatie(s)

idem detail, rechtsboven resultaat warmteproef

Het resultaat van de houtimitatie in het vrijgevenster op het paneel is gedocumenteerd en daarna weer aan het zicht onttrokken. Het venster detoneerde met het huidige schilderwerk in de kamer en de bewoners spraken de voorkeur uit dit venster en ook de oude stratigrafiën (op één na) te maskeren. Hiertoe zijn deze met minder agressief crêpetape beplakt en in de bestaande kleur van het huidige schilderwerk bijgekleurd. Bij een toekomstige reconstructie van decoratieve houtimitatie kan de tape eenvoudig zonder schade worden verwijderd en kan het venster met de blootgelegde houtimitatie als historisch verantwoord voorbeeld dienen.

Stucwerk schouw en plafond

Er is geprobeerd van de veronderstelde marmerimitatie of stucco lustro afwerking op de schouwboezem beter beeld te krijgen, maar dat is niet gelukt bij deze onderzoekslocatie. Er is daar geen adering in de kalk aangetroffen. Dit betekent niet dat deze afwerking er niet is; het is immers door analyse materiaal technisch vastgesteld in het vooronderzoek. Bovendien heeft een stucco lustro marmering een zeer tere en fijne tekening dat meer aan albast doet denken dan uitgesproken Carrara marmer.

In een materiaalmonster van een ornament op het plafond zijn in een pakket van vijf lagen, te weten: een zeer licht getoonde grijzige, gelige en rozige verflaag aangetroffen op een witte laag die alle moderne 20ste eeuwse verflagen blijken te zijn. De onderste laag maakt onderdeel uit van het stucplafond en komt in samenstelling overeen met een stucplafond uit de bouwtijd (kalk met kleine toevoeging van gips zonder pigmenten). De geringe en laatgedateerde laagopbouw doet vermoeden dat oudere witkalklagen (door afwassen) verdwenen zijn. Sporen van het afsteken van verflagen zijn niet gevonden.

Het vermoeden dat er in het verleden verflagen zijn verwijderd kon bevestigd noch ontkracht worden. Een decoratieve afwerking, zoals een marmerimitatie of vergulding, is niet op beide onderzoekslocaties aangetroffen. Dit betekent niet dat die er niet (geweest) zijn, maar maakt het voorsnog wel onwaarschijnlijk. De microscopische analyse van een materiaalmonster van een ornament op het plafond toont aan dat de eerste laag uit kalk bestaat met een toevoeging van gips waaraan geen pigmenten zijn toegevoegd. De tweede laag bestaat uit een moderne verflaag waarin barium en het witte pigment zinkwit aanwezig zijn

schouwboezem, rechter zijkant: lichtgele, -grijze, en rozige verf

plafond, idem, geen kleurverschil in decoraties

Conclusies

Het beschilderd behang kan met een zorgvuldige stapsgewijze behandeling in situ gerestaureerd worden. De behandelingsmethode is arbeidsintensief en specialistisch waarvoor specifieke kennis en ervaring vereist is. De behandeling bestaat uit verschillende stappen die in een bepaalde volgorde en tijdseenheid uitgevoerd dienen te worden. De in de pilot ontwikkelde behandelingsmethode voorkomt dat er schade optreedt aan het behang en waarborgt de stabiliteit van de textiele drager en de monumentale schildering. De behandeling zal hierdoor meer tijd vergen, ook omdat op locatie gewerkt wordt. De toegepaste materialen en technieken zijn compatibel en reversibel. Vanwege de zeer kwetsbare conditie heeft consolidatie van de behangsel-schilderingen de hoogste prioriteit.

De oorspronkelijke geschilderde afwerking van de kamerbetimmering, met een houtimitatie van mahonie en bladvergulding op onderdelen van het lijstwerk, kan niet zonder beschadigingen worden blootgelegd. Een reconstructie van het decoratieve schilderwerk over de bestaande verflagen is voorsnog de enige historisch verantwoorde optie voor herstel van het monumentale interieurensemble. Er is voldoende materiaal aan originele schildering blootgelegd dat als voorbeeld kan dienen voor een nieuwe mahonie-imitatie. De exacte kleurafwerking van enkele onderdelen van de kamerbetimmering is nog niet blootgelegd, zoals: de plinten en de toegangsdeur. Het reconstrueren of imiteren van de originele houtimitatie voor zal door een hierin opgeleide restauratieschilder of gespecialiseerde decoratieschilder met ervaring kunnen worden uitgevoerd.

De vermoedde decoratieve afwerking van het oorspronkelijke stucwerk is bij de pilot niet aangetroffen. Hoewel op enkele kansrijke plaatsen onderzoek gedaan is werd er geen overtuigend voorbeeld gevonden noch een indicatie van een schildering in stucco lustro als marmerimitatie. Wel zijn de lichtgekleurde verflagen blootgelegd uit latere decoratiefasen van de stijkkamer. Uit het vooronderzoek en analyse van sommige materiaalmonsters was al gebleken dat er in de onderste laagopbouw van het verfpakket op stuc verflagen ontbreken. Dit betekent dat het zeer de vraag is of er nog voldoende oorspronkelijk materiaal bewaard is gebleven dat als voorbeeld zou kunnen dienen voor een reconstructie. Vanwege de huidige bewoningssituatie ging het in de pilot te ver om, bij de juist in het oogspringende stucwerk, grotere vlakken oud materiaal vrij te leggen zonder indicatie op enig resultaat.

Aanbevelingen

Uit het vooronderzoek en de pilot is geconcludeerd dat de restauratie van het beschilderde behang het meest urgent is. Nu de behandelmethode heeft uitgewezen dat de restauratie in situ mogelijk is en nog steeds gewenst wordt, zal eerst voor contextuele omstandigheden aandacht moeten komen. Zo zijn maatregelen nodig om het binnenklimaat te verbeteren. Hierbij zijn vooral een adequate zonwering, vocht en warmte regulatie van groot belang voor de conservering van het behang tijdens de restauratie en vooral ook daarna. De onderzoeksresultaten van klimaatmetingen door de TU-Eindhoven zijn daarbij een belangrijke leidraad.

Een fasering in het herstel van de stijkkamer is noodzakelijk. Allereerst dient het behang in een stabiele conserveringsstaat te komen. De structurele werkzaamheden aan de wandbespanningen en consolidatie van de verflagen met de drager zijn daarbij essentieel. Idealiter wordt de hierboven beschreven behandeling in zijn geheel uitgevoerd met daarbij de esthetische eindafwerking. Deze laatste stap van retoucheren en slotvernis zou eventueel ook uitgesteld kunnen worden indien ook het stucwerk en betimmering aangepakt worden. Dit heeft echter niet de voorkeur omdat deze werkzaamheden veel stof veroorzaken. In de aanpak van stucwerk en betimmering is geen noodzakelijke volgorde, ofschoon de stof- en overlast veroorzakende werkzaamheden eerst gedaan worden; dus eerst stucherstel en daarna de betimmering.

Het is verstandig om bij de reconstructies van de afwerking van het stucwerk en de kamerbetimmering de restauratoren van het behang te betrekken en te laten coördineren, bijvoorbeeld in een restauratieteam. Naast een inhoudelijke begeleidingscommissie zou het restauratieteam de werkzaamheden kunnen voorbereiden en afstemmen met de opdrachtgever en de begeleidingscommissie. Het is van belang om vooraf proefopzetten te maken zodanig dat er een beeld ontstaat van de onderlinge samenhang in afwerking tussen behang-betimmering-stucwerk. Hierbij zal ook de verlichting, vloer en andere interieurelementen betrokken worden.

De uitvoering van de restauratie zal bij voorkeur in de zomerperiode gepland worden. Wellicht heeft spreiding over twee jaar de voorkeur gezien de bewoningssituatie: jaar 1 behang structureel, jaar 2 overige werkzaamheden en eindafwerking behang. Men moet rekening houden met een uitvoeringsperiode van twee tot drie maanden per jaar. Wellicht is het raadzaam de proefopzetten einde periode jaar 1 uit te laten voeren. Het is ook zinvol een ruime voorbereidingsperiode te nemen waarin een coördinator van het restauratieteam de organisatie van de restauratie (inhoudelijk, planmatig en eventueel financieel) ondersteunt. De SRAL is bereid en geëquipeerd om een dergelijke rol te vervullen,

Maastricht, mei 2018

-.-